

Jaderné zbraně a studená válka v Evropě

David Holloway

V závěru druhé světové války byl Winston Churchill velmi znepokojen Stalinovou politikou ve střední a východní Evropě; především chtěl dosáhnout toho, aby se Polsku dostalo „spravedlivého údělu“.¹ Británie koneckonců vstoupila do války v reakci na německou invazi do Polska v září 1939, a nyní se Polsko nalézalo pod sovětskou kontrolou. V květnu 1945 požádal Churchill své náčelníky štábu, aby zvážili, zda by západní mocnosti mohly vyvinout tlak na Sověty hrozbou síly nebo jejím užitím. Spojený plánovací štáb válečného kabinetu ovšem spočítal, že Rudá armáda disponuje v Evropě dvojnásobnou převahou v tancích a čtyřnásobnou v pěchotě, a dospěl k závěru, že taková převaha „by jednoznačně učinila z jakékoli zahájené ofenzivy hazardní podnik“.² Náčelníci štábu hlásili 8. června Churchillovi, že nebude v silách Británie a Spojených států „dosáhnout rychle byť jen omezeného úspěchu a čelili bychom vleklé válce proti veliké přesile“.³ Uvažovaná operace dostala příznačný krycí název „Nemyslitelné“: Churchillova žádost pro náčelníky štábu totiž odrážela spíše jeho frustraci ze situace v Evropě než záměr použít ozbrojené síly proti Sovětskému svazu.

1 *The National Archives* (dříve *Public Record Office*), Londýn (dále *TNA*), CAB (Cabinet) 120/691, War Cabinet Joint Planning Staff, „Operation Unthinkable: Report by the Joint Planning Staff“, 22.5.1945; na s. 1 je zmínka o „spravedlivém údělu pro Polsko“ (*a square deal for Poland*).

2 *Tamtéž*, s. 5. Vojeňští plánovači přitom uvažovali, že by bylo možné postavit pro takovou válku deset německých divizí (viz *tamtéž*, s. 3 a 10). Sovětský svaz se o těchto kalkulacích očividně dozvěděl od jednoho ze svých agentů v Londýně (viz HASTINGS, Max: *Finest Years: Churchill as Warlord, 1940–1945*. London, Harper Press 2009, s. 572).

3 *TNA*, CAB 120/691, zpráva náčelníků štábů pro premiéra z 8.6.1945, s. 3.

O dva měsíce později, při obědě v Postupimi dne 23. července, byl Churchill v bujaré náladě, poté co si přečetl zprávy o týden staré zkoušce atomové bomby v Alamogordu. „Teď máme v rukou něco, co změní poměr sil ve vztahu k Rusům!“ řekl podle deníku polního maršála Alana Brooka, svého hlavního vojenského poradce. „Tajemství této výbušniny,“ pokračoval, „spolu se schopností ji použít zcela promění diplomatickou rovnováhu, která se vytvořila po porážce Německa. Teď disponujeme novou kvalitou, která změní naši pozici (přitom si mačkal bradu a chmuřil se). Nyní můžeme říci: Když trváte na tom, že uděláte to či ono, dobrá, můžeme prostě vyhodit do povětří Moskvu, potom Stalingrad, Kyjev, pak Kujbyšev, Charkov, Stalingrad (sic), Sevastopol, atd., atd. No, a kde byli Rusové!!!“⁴

V týdnech, jež následovaly po tomto pajánu na atomovou bombu, demonstrovaly Hirošima a Nagasaki, jak mocná je nová zbraň: jediný bombardovací letoun mohl nyní rozsít tolik smrti a zkázy jako dvě tisícovky bombardérů vyzbrojených vysoce explozivními „desetitunovkami“, bombami shazovanými na Německo za druhé světové války.

Churchill spojoval s atomovou bombou velká očekávání. Jak naznačují jeho poznámky z Postupimi, spatřoval v ní potenciální odstrašující prostředek a věřil, že změní poměr sil, který se v Evropě vytvářel. Bomba však neměla v Evropě žádný bezprostřední efekt a sedm měsíců po Hirošimě, 5. března 1946, pronesl Churchill svůj proslulý projev, v němž odsoudil spuštění železné opony napříč kontinentem. S tím, jak se rozvíjela studená válka, rozdělení kontinentu se prohlubovalo. Spojené státy podpořily hospodářskou obnovu západní Evropy prostřednictvím Marshallova plánu, zatímco ve východní Evropě Sovětský svaz upevňoval své panství; zvláště přelomo-

Sir Winston Churchill (1874–1965) nazval poslední díl svých válečných memoárů výstižně Triumf a tragédie. Sovětský postup na osvobozených územích ho vedl až k úvahám, zda proti Moskvě nepoužít síly. Operace dostala rovněž výstižný název: „Nemyslitelné“

4 BROOKE, Alan Field Marshal Lord: *War Diaries 1939–1945*. Ed. Alex Danchev – Daniel Todman. London, Weidenfeld & Nicolson 2001, s. 709.

vou úlohu v tom sehrál pražský puč v únoru 1948. Evropa se v rostoucí míře dělila politicky a ideologicky, což se promítalo i do hospodářské a sociální organizace.

Toto rozdělení umocnil vznik vojenských aliancí, které vytvořily bipolární bezpečnostní systém: Severoatlantická aliance byla zřízena v dubnu 1949 a Varšavská smlouva v květnu 1955 (Sovětský svaz ovšem vykonával kontrolu nad ozbrojenými silami států východní Evropy už od konce čtyřicátých let). Na počátku padesátých let se studená válka v Evropě proměnila ve vojenskou konfrontaci, když jak NATO, tak sovětský blok významně posílily své vojenské síly a zbrojní produkci. V padesátých a šedesátých letech bylo v Evropě rozmístěno na deset tisíc taktických jaderných zbraní; nejprve se k tomuto opatření uchýlilo NATO a potom Sovětský svaz. Pokud by tyto zbraně byly použity v boji, Evropa by byla zcela zpusťována. Jakou roli tedy sehrály jaderné zbraně ve studené válce v Evropě – při jejím zahájení, udržování a završení? Anebo obecněji, jak významné byly jaderné zbraně?

Vytvoření studenoválečného pořádku

Po druhé světové válce tři hlavní státy protihitlerovské koalice – Velká Británie, Sovětský svaz a Spojené státy – demobilizovaly, jakkoli v rozdílné míře. Žádný z nich si v bezprostředně poválečném období nemyslel, že další válečný konflikt je na pořadu dne, přestože se vztahy mezi Východem a Západem zhoršovaly a propukala studená válka. Vojenská rovnováha, jež na konci světové války tolik dráždila Churchilla, byla asymetrická. Sovětský svaz ovládal východní Evropu a představoval potenciální hrozbu pro západní část kontinentu, nemohl ale přímo zaútočit ani na Spojené státy, ani na Británii. Během poslední války Američané a Britové vybudovali mohutné námořní síly, zahrnující také letadlové lodě, a svazy dálkových bombardérů. Díky tomu byly obě země po válce schopny udeřit přímo na Sovětský svaz. Jak se ovšem Churchill dozvěděl od svých náčelníků štábu, nevyrovnaly se Sovětům v pozemních silách.

Na konci čtyřicátých let se „atomová letecká ofenziva“ stala ústředním článkem vojenské strategie Spojených států; velitelství strategického letectva, založené v roce 1946, se proměnilo v kopí americké vojenské síly. Američtí vojenští plánovači však nepředpokládali, že atomová letecká ofenziva sama o sobě porazí Sovětský svaz. V květnu 1949 oznámila Harmonova komise – kterou předtím ustavili náčelníci štábu, aby zkoumala efektivitu atomové letecké ofenzivy – že ani atomový útok na sedmdesát sovětských měst by neznamenal porážku Sovětského svazu. Mohl by sice způsobit smrt dvaceti sedmi milionů lidí a zredukovat kapacitu sovětského průmyslu o třicet až čtyřicet procent, ale nezastavil by postup sovětských sil do západní Evropy, na Střední východ ani na Dálný východ.⁵ Tísňový válečný plán, jež

5 Viz ROSENBERG, David: *The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945–1960*. In: *International Security*, roč. 7, č. 4 (1983), s. 16.

schválil Sbor náčelníků štábu (*Joint Chiefs of Staff*) v prosinci 1949 a který zůstal v platnosti dva roky, vycházel z předpokladu, že atomová ofenziva se silami, jimiž tehdy Spojené státy disponovaly (asi tři sta atomových bomb), válku proti Sovětskému svazu sama o sobě nevyhraje.⁶

Sovětský svaz rovněž vsadil na atomovou bombu. Dvacátého srpna 1945 Stalin podepsal dekret, jenž proměňoval malý sovětský atomový projekt v prioritní program s cílem sestrotit sovětskou bombu co možná nejrychleji.⁷ Rovněž letecké síly nabyly v Sovětském svazu výsadního postavení, když bylo na konci čtyřicátých let vybudováno dálkové letectvo a v roce 1948 vytvořena národní protivzdušná obrana jako samostatná součást ozbrojených sil.⁸ V prvních poválečných letech však sovětská vojenská strategie nepovažovala atomovou bombu za rozhodující zbraň. Podle oficiálního zdroje „byly jaderné zbraně pokládány za výjimečně ničivé, přesto však jen pomocné prostředky v ozbrojeném konfliktu. Předpokládalo se, že hlavní strategické poslání ve válce bude náležet masivním ozbrojeným silám s konvenční výzbrojí.“⁹ Sovětská vojenská strategie značně spoléhala na zkušenost druhé světové války a důraz kladla na strategické ofenzivní operace toho druhu, jaké Rudá armáda s tak zničujícím efektem prováděla v pozdějších stadiích války.¹⁰

Zdá se, že v roce 1950 předpokládali jak američtí, tak sovětsí vojenští plánovači, že příští válka by byla opakováním druhé světové války, s přispěním jaderných zbraní. Atomová letecká síla Spojených států by nedokázala zabránit Sovětskému svazu, aby vytláčil západní mocnosti z Evropy a Středního východu. Západní velmoci by se pokusily uhájit Spojené království a udržet se v severní Africe. Výsledná situace by tak byla podobná jako v letech 1942 a 1943. Spojené státy a Británie by vedly strategické bombardovací kampaně proti Sovětskému svazu a jeho silám v Evropě s cílem znovu získat opěrný bod na evropském kontinentě. Válka by byla rozhodnuta v taženích podobných operacím v Evropě v letech 1944 a 1945.¹¹

V prvních poválečných letech tedy ani jedna strana nepovažovala atomovou bombu za rozhodující zbraň; její hlavní význam byl spíše psychologický a politický než vojenský. Atomový monopol posílil ochotu Spojených států zavázat se k obraně západní Evropy, což poprvé demonstrovaly leteckým mostem do Západního Berlína

6 Viz POOLE, Walter S.: *The History of the Joint Chiefs of Staff*, sv. 4: 1950–1952. Wilmington (Delaware), Michael Glazier 1980, s. 161 n.

7 Viz RJABEV, L. D. (ed.): *Atomnyj projekt SSSR: Dokumenty i mat'erialy*, sv. II/1: *Atomnaja bomba 1945–1954*. Moskva, Nauka 1999, s. 11–13.

8 Viz HOLLOWAY, David: *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*. London – New Haven, Yale University Press 1994, s. 234–237 (české vydání: *Stalin a bomba: Sovětský svaz a jaderná energie v letech 1939–1956*. Praha, Academia 2009, s. 278–282).

9 ZOLOTAREV, V. A. (ed.): *Istorija voennoj strategiji Rossiji*. Moskva, Kučkovo pole 2000, s. 404. *Tamtéž*, s. 457 n.

11 Viz HOLLOWAY, D.: *Stalin a bomba*, s. 282–286.

Dne 29. srpna 1949 v kazašské stepi poblíž Semipalatinska Sověti provedli první pokusný výbuch jaderné bomby (foto z knihy Davida Hollowaye Stalin a bomba: Sovětský svaz a jaderná energie 1939–1956. Praha, Academia 2008

v letech 1948 a 1949 a poté v Severoatlantické smlouvě z dubna 1949. Zdá se, že atomová bomba měla dvojitý efekt na Sovětský svaz, když jej nabádala k obezřetnosti a umírněnosti, zároveň ale posilovala jeho odhodlání nevypadat slabě a vydíratelně. Stalinovou politikou bylo sestrojít sovětskou atomovou bombu co nejrychleji, a otupit tak využitelnost bomby jako nástroje americké diplomacie. Ve svých veřejných prohlášeních význam bomby zlehčoval, přitom ale dával sovětskému atomovému projektu nejvyšší prioritu.

Reakce Washingtonu na první sovětskou jadernou zkoušku v srpnu 1949 ukazuje, jaký význam pro něj atomový monopol získal coby protiváha sovětské vojenské moci v Evropě. „Jestliže jsme měli atomové zbraně a žádná jiná země je neměla,“ napsal ministr zahraničí Dean Acheson v prosinci 1949, „začalo to být považováno za mocný odstrašující prostředek proti válce a za záruku naší bezpečnosti“.¹² Vedle pokynu k vývoji vodíkové bomby a rozšíření produkce štěpných materiálů žádal

prezident Harry Truman analyzovat politické důsledky sovětského testu. Výsledný dokument – Národní bezpečnostní směrnice č. 68 (NSC-68), dokončená v dubnu 1950 – vykresloval chmurný obraz. Za kritický pro Spojené státy označoval rok 1954, kdy podle jeho odhadu měl mít Sovětský svaz dvě stě jaderných bomb, a volal po urychlené výstavbě pozemních, námořních a leteckých sil.¹³

12 *Foreign Relations of the United States* (dále *FRUS*) 1949, sv. I: *National Security Affairs, Foreign Economic Policy*. Washington D.C., United States Government Printing Office 1949, s. 612 – Memorandum by the Secretary of State, 20.12.1949.

13 NSC-68: *United States Objectives and Programs for National Security*. In: MAY, Ernest R. (ed.): *American Cold War Strategy: Interpreting NSC 68*. Boston, Bedford Books 1993.

Atomová bomba nezavinila studenou válku. Konflikt, který se zrodil mezi válečnými spojenci, měl hluboké ideologické a geopolitické kořeny. I bez bomby je obtížné si představit, že vztah mezi nimi by byl jiný než nepřátelský. Bomba se však podílela na formování konfliktu a asi i kvůli ní bylo vzájemné urovnání či dohoda těžší. A dala vzniknout též přízraku, že příští válka bude dokonce ještě ničivější než ta, kterou si kontinent právě prožil.

Jaderné zbraně a militarizace studené války

Teprve po severokorejské invazi do Jižní Koreje bylo možné splnit dalekosáhlá doporučení autorů dokumentu NSC 68. Prvního prosince 1950 požádal prezident Truman Kongres o přidělení dodatečných prostředků pro ministerstvo obrany, jež zvyšovaly vojenský rozpočet na fiskální rok 1951 z pětadvaceti miliard dolarů na dvaadvaceti miliard. „Truman chce maximální válečnou sílu,“ hlásaly druhý den *The New York Times*. O dva týdny později schválil Truman plán na zdvojnásobení amerických ozbrojených sil do roku 1952, který předpokládal obzvláště rychlé zvyšování počtu armádních divízi, svazků středních bombardérů a letadlových lodí.¹⁴ Také Británie a Francie rozhodly o opětovném spuštění rozsáhlých zbrojních programů.

Měsíc poté, co Truman oznámil zásadní navýšení zbrojních výdajů, svolal Stalin na 9. až 12. leden 1951 schůzku východoevropských vůdců do Moskvy, aby je varoval před možným útokem NATO.¹⁵ Na konci druhé světové války Stalin mnohokrát předpověděl, že nová velká válka vypukne za patnáct let či později.¹⁶ V roce 1951 byl jeho časový odhad kratší. Jak řekl východoevropským vůdcům náčelník sovětského generálního štábu generál Sergej M. Štemenko (a Stalin jeho hodnocení podpořil), Severoatlantická aliance bude připravena na válku do konce roku 1953 a socialistické země musí vybudovat své ozbrojené síly, aby nebyly zaskočeny.¹⁷ Toto načasování schůzky naznačuje, že byla do značné míry odpovědí na výstavbu

14 Viz LEFFLER, Melvyn P.: *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War*. Stanford, Stanford University Press 1992, s. 402; *The New York Times* (2.12.1950).

15 Z tohoto jednání nebyl zveřejněn žádný zápis. Nejpodrobnější vylíčení viz CRISTESCU, C.: *Strict Secret de Importantă Deosebită – Ianuarie 1951: Stalin decide narmerea României*. In: *Magazin istoric*, roč. 29, č. 10 (1995), s. 15–23 (anglický překlad je dostupný na webové stránce <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB14/index.htm>); viz též TORANSKA, Teresa: *Them: Stalin's Polish Puppets*. New York, Harper & Row 1987, s. 46; KAPLAN, Karel: *Dans les archives du Comité Central*. Paris, Albin Michel 1978, s. 162–166.

16 K některým z těchto prohlášení viz HOLLOWAY, D.: *Stalin a bomba*, s. 180 (viz pozn. 8).

17 Viz PICHÓJA, R. G.: *Sovetskij Sojuz: Istorija Vlasti 1945–1991*. Novosibirsk, Sibirskij chronograf 2000, s. 31 n. Autor cituje memoáry maďarského komunistického vůdce Mátyáse Rákosiho, který byl jedním z účastníků moskevské schůzky.

Paul Nitze (1907–2004), hlavní autor klíčového amerického strategického dokumentu NSC-68, který v roce 1950 prosazoval dramatické navýšení zbrojních výdajů USA. V administrativě prezidenta Johna F. Kennedyho byl asistentem ministra obrany pro mezinárodní bezpečnostní záležitosti a v letech 1963–1967 ministrem námořnictva. Účastnil se odzbrojovacích jednání o smlouvě SALT a poté spoluzakládal „tým B“ (k němu blíže viz text Thomase Blantona)

ozbrojených sil Spojených států a NATO. Jakkoli byla velmi významná z politického hlediska, neexistuje důkaz, že by značila změnu v sovětské vojenské strategii. Klíčové bylo, že nová válka se nyní zdála jak Moskvě, tak Washingtonu mnohem bližší než bezprostředně po roce 1945, kdy obě velmoci demobilizovaly své ozbrojené síly.

Na začátku padesátých let se jak Severoatlantická aliance, tak sovětský blok pustily do masivního zbrojení. Vojenský rozpočet Spojených států se více než ztrojnásobil ze 13,7 miliard dolarů ve fiskálním roce 1950 na 52,8 miliard ve fiskálním roce 1953.¹⁸ Tyto výdaje byly mimo jiné určeny na podstatné zvýšení stavu amerických ozbrojených sil v Evropě – počet jejich příslušníků vzrostl z osm-

desáti tisíc mužů a žen, zapojených do okupačních povinností před rokem 1950, na 427 tisíc v roce 1953; až do konce studené války pak již nikdy neklesl pod tři sta tisíc.¹⁹ Také Velká Británie navýšila svůj rozpočet na obranu, a to z osmi set milionů liber v roce 1950 na miliardu sedm set milionů v roce 1953.²⁰ Sovětský svaz zbrojil s podobnou intenzitou, jak o tom svědčí zdvojnásobení počtu jeho vojáků z 2,874 milionů mužů v roce 1948 až na 5,7 milionů v roce 1953.²¹ Při zmíněné schůzce v lednu 1951 v Moskvě byla mírová úroveň ozbrojených sil „lidových demokracií“ (Polsko, Československo, Maďarsko, Bulharsko a Rumunsko) stano-

18 *Historical Tables, Budget of the United States Government, Fiscal Year 2005*. Washington, Office of Management and Budget 2004, s. 46.

19 Viz WILLIAMS, Phil: *US Troops in Europe*. (Chatham House Papers, č. 25.) London, Royal Institute of International Affairs 1984, s. 19.

20 Viz http://www.ukpublicspending.co.uk/uk_defence_spending_30.html#ukgs302.

21 Viz BYSTROVA, I. V.: *Sovetskij vojenno-promyšlennyj kompleks: Problemy stanovlenija i razvitiija (1930–1980-e gody)*. Moskva, Institut rossijskoj istoriji 2006, s. 244.

vena na 1,14 milionů vojáků.²² Stejně tak se v sovětském bloku podstatně zvýšila vojenská výroba.²³

Ani západní mocnosti, ani Sovětský svaz však nedokázaly vydržet nasazené tempo zbrojení. V roce 1952 britští náčelníci štábu, v reakci na sílící obavy z finančního břemene vojenských výdajů, navrhli více spoléhat na jaderné zbraně, jež by odradily Sověty od útoku na západní Evropu.²⁴ Americký prezident Dwight Eisenhower v obavě, že nadměrně vysoké výdaje na obranu oslabí hospodářství Spojených států a jejich schopnost soupeřit v dlouhodobém výhledu se Sovětským svazem, vojenský rozpočet seškrtnal.²⁵ Také Sovětský svaz provedl podstatné škrty v určitých druzích vojenské produkce (například hladinových lodí a letadel) a omezil ozbrojené síly z 5,7 milionů mužů v roce 1953 na 3,623 milionů do roku 1958.²⁶

Bez ohledu na tato krácení se rozpočty na obranu nevrátily na úroveň před korejskou válkou. Studená válka byla nyní militarizována. Napříč rozděleným kontinentem stály proti sobě obrovské armády a tato konfrontace získávala stále více nukleární ráz. Eisenhower se domníval, že západní Evropa nemůže z politických a hospodářských důvodů vytvořit pozemní a letecké síly, jež by byly schopny zastavit sovětský útok, a že tudíž NATO musí spoléhat na jaderné zbraně, aby odradily Sověty od útoku na západní Evropu. V roce 1954 začaly Spojené státy rozmísťovat v Evropě taktické jaderné zbraně, jejichž nosiči byly bombardéry, rakety krátkého doletu a dělostřelectvo. Do poloviny šedesátých let Spojené státy rozmístily v osmi evropských zemích na šest tisíc taktických jaderných zbraní, z nichž některé byly přiděleny americkým silám a jiné spojencům, s rozličným velením a kontrolními ujednáními.

Sovětský svaz v produkci a rozmísťování taktických jaderných zbraní zaostával, až během šedesátých let jich rozmístil v Evropě větší počet (zhruba do tří tisíc). V roce 1954 jich měl k dispozici pouze sto dvacet pět, v porovnání s celkovým počtem asi dvou tisíc amerických. Do roku 1960 disponovaly Spojené státy zásobou více než dvacet tisíc jaderných zbraní, zatímco Sovětský svaz jich měl podle odhadů asi šestnáct set.²⁷ Moskva dávala přednost vývoji a rozmísťování strategických jaderných sil. Ty zahrnovaly takové systémy, jako byl střední bombardér Tu-16 či balistické rakety středního a delšího středního doletu SS-4 a SS-5, z nichž mnohé byly namířeny na Evropu.

22 CRISTESCU, C.: *Strict Secret de Importantă Deosobită – Ianuarie 1951*, s. 4 (viz pozn. 15).

23 TORANSKA, T.: *Them*, s. 46 (viz pozn. 15).

24 Viz BAYLIS, John: *Ambiguity and Deterrence: British Nuclear Strategy 1945–1964*. Oxford, Clarendon Press 1995, s. 126–151.

25 Klíčový je zde dokument „Basic National Security Policy“, označený jako NSC-162/2 a schválený 30.10.1953 (*FRUS 1952–1954*, sv. II/1: *National Security Affairs*. Washington, United States Government Printing Office 1984, s. 578–597).

26 Viz BYSTROVA, I. V.: *Sovetskij vojenno-promyšlennyj kompleks*, s. 244 (viz pozn. 21).

27 NRDC *Archive of Nuclear Data* (viz <http://www.nrdc.org/nuclear/nudb/datab19.asp>).

V padesátých letech se Evropa stala nejvíce nuklearizovaným jevištěm studené války a tento status si udržela až do jejího konce. Ačkoli se díky adjektivu „taktické“ mohou zdát tyto zbraně méně strašlivé, ve skutečnosti tomu tak nebylo. Kupříkladu cvičení a studie z poloviny padesátých let ukazovaly, že užití taktických jaderných zbraní Severoatlantickou aliancí k zastavení invaze Varšavské smlouvy by mělo za následek miliony obětí na obou stranách železné opony během několika dnů. S rozmísťováním dalších zbraní rostla též pravděpodobnost větší míry destrukce a většího počtu mrtvých.

Jaderné zbraně a vojenská strategie v Evropě

Jaderné zbraně v Evropě nemohou být posuzovány izolovaně od celkových strategických vztahů Spojených států a Sovětského svazu. V letech 1952 až 1955 testovaly obě země termonukleární (vodíkové) bomby, což změnilo představy jejich vůdců o tom, jak by vypadala příští válka. Jaderné zbraně nemohly být nadále považovány za „pomocné prostředky v ozbrojeném konfliktu“. Političtí představitelé všech tří jaderných mocností nyní chápali, že totální jaderná válka by způsobila tolik obětí a takovou zkázu, že je nepřijatelná jako prostředek prosazování politických cílů; a každý z nich věděl, že ostatní to také chápou. Nepřijatelnost totální jaderné války se tak stala společným jmenovatelem v myslí těch, kteří nesli zodpovědnost za případné rozhodnutí o použití atomových zbraní. Tím si lze také částečně vysvětlit, proč se v polovině padesátých let vzdali svého přesvědčení o bezprostřední hrozbě války a dospěli k názoru, že konflikt mezi Východem a Západem může mít dlouhodobé trvání; Eisenhowerova administrativa hovořila o rivalitě „v dlouhém tahu“ („*over the long pull*“) a sovětská vůdcové o „mírové koexistenci“. Obě strany nicméně pokračovaly v budování svých strategických jaderných sil a v rozvíjení plánů na použití jaderných zbraní ve vzájemném konfliktu. Spojené státy si udržovaly převahu ve strategických jaderných silách do poloviny šedesátých let, kdy Sovětský svaz začal dosahovat strategické parity, definované schopností zasadit Američanům zničující odvetný úder.²⁸

Eisenhowerova administrativa politicky využívala jaderné zbraně v Evropě k odstrašování Sovětského svazu od konvenčního útoku. Tato strategie vycházela z premisy, že sovětská vůdcové chápou důsledky globální jaderné války a obávají se jich, jak to vyjadřovala strategická koncepce Severoatlantické aliance z května 1957. Cílem této strategie bylo přesvědčit Moskvu, že pokud opravdu zaútočí, dočká se odvety v podobě mocných jaderných úderů.²⁹ Válka v Evropě by tak rychle přerost-

28 HOLLOWAY, David: *Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War, 1945–1962*. In: LEFFLER, Melvyn P – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 1: *Origins*. Cambridge, Cambridge University Press 2010, s. 376–397.

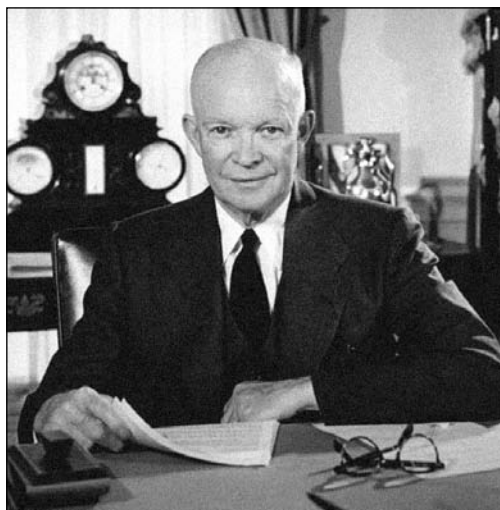
29 Viz PEDLOW, Gregory W. (ed.): *NATO Strategy Documents 1949–1969*, s. 7, dokument MC 14/2 z 9.5.1957– A Report by the Military Committee on Overall Strategic Concept for the Defense of the NATO Area (viz <http://www.nato.int/archives/strategy.htm>).

la v globální jadernou válku, jejíž hrozba měla sovětskou agresi odvrátit.

Sověti bedlivě sledovali tento vývoj. Sice až do šedesátých let rozmístili málo taktických jaderných zbraní, již od poloviny let padesátých však přizpůsobovali svou taktiku a operační plány možnému užití jaderných zbraní na bojišti. Polní řád z roku 1955 znamenal přelom, když předpokládal, že v příští válce budou jaderné zbraně použity jak proti strategickým cílům, tak na bojišti.³⁰ Jaderné zbraně velmi zkomplikovaly plány Sovětského svazu na vedení rozsáhlých strategických ofenzivních operací; kupříkladu soustředění sil je tradičním principem válečného umění, zároveň však koncentrované síly představují ideální cíle pro jaderné zbraně.

V prosinci 1959 Sovětský svaz vytvořil Strategické raketové síly a brzy poté přijal radikálně novou vojenskou strategii globální války, v níž měly strategické jaderné síly hrát rozhodující úlohu. Do roku 1960 dospěli nejvyšší vojenská velitelé obou supervelmocí k pojetí budoucí války, jež se velmi lišilo od představy, kterou sdíleli o deset let dříve.³¹ Domnívali se, že konflikt by začal rozsáhlým strategickým jaderným úderem proti vojenským a urbánním průmyslovým cílům. Jak Washington, tak Moskva se přitom obávaly, že druhá strana by mohla zahájit překvapivý útok, a považovaly za nejdůležitější, aby dokázaly nepříteli v tomto úmyslu předstihnout. Američané i Sověti prohlašovali, že dokáží v takové válce získat převahu nebo dosáhnout vítězství (a také o to usilovali), nedělali si však iluze, že by díky výhodě prvního úderu mohli zcela eliminovat odvetu druhé strany. Evropa by se tak stala jedním z klíčových válčičt v globální válce.

Tato představa války s jedinou variantou, začínající masivním užitím jaderných zbraní, ovšem neměla dlouhého trvání. Spojené státy i Sovětský svaz od ní během

Dwight Eisenhower (1890–1969), americký prezident v letech 1953–1961, vsadil na jaderné zbraně, které měly odstrašit Sovětský svaz od pozemního útoku na západní Evropu. Na fotografii je zachycen při svém posledním projevu k národu 17. ledna 1961 v Oválné pracovně Bílého domu

30 Viz HOLLOWAY, D.: *Stalin a bomba*, s. 390 (viz pozn. 8).

31 TÝŽ: *Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War*, s. 387–389.

šedesátých a sedmdesátých let ustoupily. Eisenhowerova strategie hromadné odvety byla vystavena tvrdé kritice od samého počátku, protože nebylo důvěryhodné hrozit totální jadernou válkou v odpověď na omezenou agresi. John Kennedy nastoupil do prezidentského úřadu s tím, že chtěl mít ke zvážení více variant pro použití vojenské síly, a berlínská krize v roce 1961 jej utvrdila v přesvědčení o důležitosti tohoto záměru. Přijal proto strategii pružné odpovědi.

Tato změna měla viditelné důsledky pro Severoatlantickou alianci, jež formálně přijala koncepci pružné odpovědi v roce 1967. Jak se pravilo v příslušném dokumentu, „hlavní odstrašující silou vůči agresi ještě před totálním jaderným útokem je hrozba eskalace, která by vedla Varšavskou smlouvu k závěru, že podstoupená rizika nejsou úměrná cílům. (...) Prvním úkolem by bylo čelit agresi bez eskalace. (...) NATO však musí být evidentně připraveno v jakoukoli chvíli eskalovat konflikt, bude-li třeba, i s užitím jaderných zbraní.“³²

Cílem „pružné odpovědi“ bylo zformovat „vyrovnanou škálu vhodných odpovědí, konvenčních i nukleárních, na všechny úrovně agrese či hrozby agrese“.³³ Aliance tak vsadila na „převahu v eskalaci“, kterou autor koncepce Herman Kahn definoval jako „schopnost, jež bez ohledu na další faktory umožní straně, která jí disponuje, aby se v daném regionu těšila značným výhodám plynoucím z eskalační škály“.³⁴ Ideální strategií bylo dominovat na každé úrovni tak, aby to odrazovalo Varšavskou smlouvu od eskalace směrem k válce a tím také od počátečního útoku.

Také sovětská vojenská strategie před koncem šedesátých let ustupovala od myšlenky, že by příští válka začala rozsáhlou nukleární přestřelkou. Strategie se měnila tak, aby vytvořila prostor pro konvenční fázi války, ačkoli se stále předpokládalo, že jaderné zbraně by byly v určité fázi nasazeny. Generálplukovník Andrian A. Danilevič, jenž byl asistentem náčelníka Hlavního operačního velitelství generálního štábu Sovětské armády v sedmdesátých letech a asistentem pro doktrínu a strategii náčelníka generálního štábu od roku 1984 do roku 1990, v rozhovoru s autorem této studie vysvětloval: „Byla vypracována nová periodizace války. Zúčastnil jsem se toho. Spočívala v následujícím: nejprve období nejaderné aktivity; potom období omezeného užití jaderných zbraní; potom období neomezeného užití jaderných zbraní; potom závěrečné období. Tak se hledělo na čtyři fáze války. (...) Ale od poloviny sedmdesátých let ... ono období nejaderných operací ... expandovalo jak v prostoru, tak v časových parametrech. A pomalu jsme začali dospívat k závěru,

32 PEDLOW, G. W. (ed.): *NATO Strategy Documents 1949–1969*, s. 14, dokument MC 14/3 z 16.9.1967 – A Report by the Military Committee on Overall Strategic Concept for the Defense of the NATO Area (viz <http://www.nato.int/archives/strategy.htm>).

33 Závěrečné komuniké ze schůzky NATO 14.12.1967 (viz http://www.nato.int/cps/en/SID-FE46A485642E37EF/natolive/official_texts_26701.htm).

34 KAHN, Herman: *On Escalation: Metaphors and Scenarios*. New York, Frederick A. Praeger 1965, s. 290.

že je možné, že by veškeré operace mohly být prováděny bez použití jaderných zbraní. A potom na konci sedmdesátých let jsme dospěli k závěru, že možná celá válka by mohla začít i skončit, aniž by byly použity jaderné zbraně. Existovaly dva druhy války: jaderná válka a konvenční válka.³⁵ Tato koncepce byla spojena především s maršálem Nikolajem V. Ogarkovem, náčelníkem generálního štábu Sovětské armády v letech 1977 až 1984.³⁶

Během studené války se jak Sovětský svaz, tak Spojené státy snažily vymyslet strategii, která by eliminovala funkčnost strategie protivníka. Samozřejmě bylo mnoho faktorů – technologické, ekonomické, organizační i kulturní – jež se podílely na formování vojenské strategie a obranné politiky obou stran, vzájemné soupeření je ale ovlivňovalo obzvláště významně.³⁷ Severoatlantická aliance přizpůsobovala svou vojenskou strategii, tak aby dokázala čelit hrozbě, kterou s proměnlivou intenzitou vnímala ze strany Sovětského svazu a Varšavské smlouvy. Sovětská vojenská strategie brala v potaz vojenskostrategické koncepce Spojených států a NATO a některé z nich adoptovala pro vlastní potřebu. Toto soupeření pokračovalo až do osmdesátých let. V sedmdesátých letech znepokojoval alianci vzestup ofenzivních schopností Sovětského svazu a Varšavské smlouvy, takže začala vyvíjet kapacity k nasazení hloubkové přehradné palby proti druhému sledu vojsk umístěných v západní části Sovětského svazu; je to označováno jako koncepce útoku na síly druhého sledu (*Follow-on-Forces Attack* – FOFA). V polovině sedmdesátých let aliance plánovala použít k přehradné palbě jaderných zbraní, od počátku let osmdesátých však doufala, že s využitím nových technologií zajistí přehradnou palbu zbraněmi konvenčními.

Důležitý zlomový moment ve strategickém soupeření přišel v květnu 1987, když Varšavská smlouva vydala prohlášení zdůrazňující defenzivní podstatu její vojenské doktríny a volající po redukcí ozbrojených sil na kontinentě na úroveň, „při níž ani jedna strana při zajišťování vlastní obrany nebude mít prostředky k provedení překvapivého útoku na stranu druhou či obecně k provádění ofenzivních operací“.³⁸ V Sovětském svazu i mimo něj se hodně debatovalo o tom, co bude nová strategická doktrína znamenat. Západní vlády neviděly mnoho důkazů, jež by svědčily o zásadních přesunech či přeskupování konvenčních zbraní nebo o podstatném omezení zbrojních výdajů či dodávek zbraní. Byl to až projev Michaila Gorbačova v Organizaci spojených národů 7. prosince 1988, který ukázal, že nová defenzivní doktrína bude mít praktický význam. Gorbačov ohlásil, že Sovětský svaz

35 Záznam rozhovoru Davida Hollowaye s generálem A. A. Danilevičem z 24.10.1990, v osobním archivu autora.

36 Viz OGARKOV, N. V.: *Istorija učit bditělnost'. Moskva, Vojenizdat 1985, s. 51.*

37 Viz ZISK, Kimberly Marten: *Engaging the Enemy: Organization Theory and Soviet Military Innovation, 1955–1991.* Princeton, Princeton University Press 1993.

38 O vojennoj doktríně gosudarstv-účastnikov Varšavskogo Dogovora. In: *Pravda* (30.5.1987).

zredukuje početní stav svých ozbrojených sil o půl milionu mužů, že z východní Evropy stáhne šest tankových divízií a rozpustí je a že dojde k reorganizaci zbývajících sovětských jednotek ve východní Evropě, aby bylo více patrné, že jsou určeny výhradně pro defenzivní operace.³⁹

Nová sovětská defenzivní doktrína byla integrální součástí Gorbačovova „nového myšlení“, jeho snahy postavit sovětské vztahy se Západem na zcela nových základech. Nešlo o pouhé další kolo v zažitém schématu strategického soupeření, byl to pokus toto schéma rozbít. A změna vskutku nastala, i když ne taková, jakou si představoval Gorbačov. Do roka od jeho řeči v OSN byla stržena Berlínská zeď a komunistické režimy ve východní Evropě padly. V červenci 1991 byla rozpuštěna Varšavská smlouva a koncem téhož roku následoval rozpad Sovětského svazu. Studená válka v Evropě skončila rychle a mnohem pokojněji, než mnozí považovali za možné.

Charakter vojenskostrategické rivality, který zde byl stručně popsán, koresponduje v obecných rysech s informacemi o plánech a cvičeních Varšavské smlouvy, jež se objevily v posledních letech.⁴⁰ Je však třeba mít na paměti, že zatímco plány a cvičení mohou ztělesňovat specifické představy o budoucí válce, není žádná záruka, že budoucí válka by skutečně odpovídala představám, které jsme si o ní vytvořili. Jak to kdysi komentovala anglická novinářka a spisovatelka Rebecca Westová: „Před válkou vypadá vojenská věda jako skutečná věda, jako astronomie; zato po válce vyhlíží spíš jako astrologie.“⁴¹

Politika odstrašování a ujišťování

Pochybnosti o Eisenhowerově strategii „hromadné odvety“ narůstaly na přelomu padesátých a šedesátých let, s tím jak Sovětský svaz získával reálnou schopnost vést jaderné údery proti Spojeným státům. Byli by Američané ochotni podstoupit riziko, že obětují Chicago, aby uchránili Hamburk nebo Lyon? Považovali by sověšší vůdcové americké jaderné garance západní Evropě za věrohodné? A věřili by západoevropané, že Sověti považují takové garance za věrohodné? Americký ministr zahraničí Henry Kissinger vyjádřil obecný názor, když v září 1979 řekl, že nukleární závazek USA vůči západní Evropě „nemůže být pravdivý a ... musíme čelit faktu, že je absurdní zakládat strategii Západu na věrohodnosti vzájemné sebevraždy“.⁴²

39 GORBACHEV, Mikhail S.: Excerpts of Address to the UN General Assembly, 7.12.1988 (viz <http://www.wilsoncenter.org/coldwarfiles/files/Documents/1988-1107.Gorbachev.pdf>); v českém znění viz Projev Michaila Gorbačova z tribuny OSN. In: *Rudé právo* (8.12.1988), s. 5 n.

40 Viz JENSEN, Frede P.: The Warsaw Pact's special target. In: MASTNÝ, Vojtech – HOLTSMARK, Sven G. – WENGER, Andreas (ed.): *War Plans and Alliances in the Cold War: Threat Perceptions in the East and West*. London, Routledge 2006, s. 97 a 113 n.

41 Citováno podle: LIDDELL HART, Basil Henry: *Europe at Arms*. London, Cassell 1937, s. 199.

42 Citováno dle článku: World: Kissinger on NATO. In: *Time* (17.9.1979).

Berlínská krize z let 1958 až 1962 byla v tomto smyslu kvintesencí nukleární krize, když Nikita Chruščov zvýšil napětí zkouškou pevnosti amerického závazku bránit západní Evropu. Pro západní mocnosti bylo překérní, že měly hájit svá práva v Západním Berlíně, protože Berlín byl obklopen jednotkami Skupiny sovětských vojsk v Německu a východoněmeckou armádou, jež drtivě převyšovaly sílu berlínských posádek západních spojenců. Pokud by se Chruščov rozhodl provést svůj plán na uzavření mírové smlouvy s Východním Německem, pak by západní pozice v Berlíně byly v ohrožení. Západní vlády se obávaly, že v tom případě by důvěryhodnost amerického závazku bránit západní Evropu byla podkopána. Jak vysvětloval Kennedy Chruščovovi při summitu v červnu 1961 ve Vídni: „Pokud bychom měli přijmout sovětský návrh, americké závazky by byly považovány za pouhý cár papíru. Západní Evropa je životně důležitá pro naši národní bezpečnost a my jsme ji podpořili ve dvou světových válkách. Pokud bychom měli opustit Západní Berlín, byla by zároveň opuštěna Evropa. Takže když hovoříme o Západním Berlíně, hovoříme rovněž o západní Evropě.“⁴³

Chruščov nakonec nedokázal dotlačit západní mocnosti k ústupkům. Jak Eisenhower, tak jeho nástupce Kennedy zůstali pevní, a totéž platilo o západoevropských vládách. Chruščov se stáhl, ale krize do té doby trvala téměř čtyři roky a vyznačovala se obdobími vysokého napětí, při němž se nebezpečí jaderné války zdálo velmi blízké.

Také „Euroraketová krize“ (*Euromissile crisis*) z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let přivedla do popředí otázku důvěryhodnosti. V projevu proneseném v říjnu 1977 argumentoval spolkový kancléř Helmut Schmidt, že vzhledem k existenci strategické parity mezi Spojenými státy a Sovětským svazem by bylo nebezpečné, kdyby nastala nerovnováha konvenčních a nukleárních sil v Evropě.⁴⁴ Schmidt nevolal po rozmístění nových zbraní, protože doufal, že ona nerovnováha může být narovnána kontrolou zbraní. To se však nestalo a v prosinci 1979 Severoatlantická aliance rozhodla o rozmístění 572 raket středního doletu (108 střel Pershing-2 a 464 řízených střel s plochou dráhou letu)⁴⁵ v Evropě, aby tak zvýšila svůj odstrašující potenciál a posílila vazbu mezi konvenčními silami NATO a mezikontinentálními strategickými systémy Spojených států.

Rozhodnutí aliance znervóznilo sovětské vůdce, protože rakety Pershing-2 mohly ze Západního Německa dosáhnout sovětského území během velmi krátké letové doby. Rovněž to znepokojilo mnoho lidí v západní Evropě, pro něž bylo těžké uvě-

43 *FRUS 1961–1963*, sv. V: *Soviet Union*. Washington, United States Government Printing Office 1998, s. 218.

44 Viz SCHMIDT, Helmut: The 1977 Alastair Buchan Memorial Lecture. In: *Survival*, January–February 1978, s. 2–10.

45 Jedná se o počty odpalovacích zařízení, a to 108 pro řízené střely MGM-31 Pershing 2 a 464 pro řízené střely s plochou dráhou letu BGM-109G Tomahawk GLCM (Ground Launched Cruise Missile). (Pozn. překladatele.)

řit, že rozmístění nových raket vyzbrojených jadernými hlavicemi sníží nebezpečí války na kontinentě, na němž už bylo rozmístěno mnoho tisíc jaderných zbraní. Zavládl hluboký a široce sdílený pocit úzkosti z možného vypuknutí jaderné války. Ani rozsáhlé mírové hnutí, jež se tehdy zrodilo, však nedokázalo přesvědčit NATO, aby zastavilo rozmísťování raket, zahájené v listopadu 1983. Ať už byly výhody či nevýhody tohoto opatření jakékoli, rakety středního doletu se staly ohniskem intenzivní zkoušky politické vůle mezi Sovětským svazem a Severoatlantickou aliancí, v níž aliance nakonec zvítězila.

Jaderné zbraně a rozdělení Evropy

Do roku 1956 už bylo rozdělení Evropy natolik hluboké, že si Chruščov byl jistý, že NATO nebude vojensky intervenovat v maďarské revoluci, a samozřejmě měl pravdu. Mnoho Maďarů vnímalo absenci vojenské pomoci ze strany Západu jako zradu, ale Eisenhower a jeho hlavní poradci o jejím poskytnutí vůbec ani neuvažovali. Namísto aby v revoluci viděl příležitost k realizaci své rétoriky osvobození, kroky amerického prezidenta se řídily obavou z propuknutí globálního konfliktu. Eisenhower věřil, že sovětsí vůdcové tváří v tvář vyhlídkám na ztrátu svých satelitů ve východní Evropě by mohli „být v pokušení uchýlit se k velmi extrémním prostředkům, a dokonce uspišit globální válku“. Jeho deník zaznamenává, že 26. října „varoval jak předsedu Sboru náčelníků štábu, tak ředitele Ústřední zpravodajské služby, aby byli neobvykle bdělí a ostražití během krize způsobené maďarským povstáním“. Domníval se, že by bylo riskantní tlačit na Sověty, když se cítili ohroženi ve východní Evropě. Nejenže se Eisenhowerova administrativa nepokusila poskytnout maďarské revoluci vojenskou podporu, nýbrž dokonce zaslala sovětským vůdcům vzkaz, který lze číst jako ujištění, že Spojené státy v Maďarsku nezasáhnou.⁴⁶

Rámeč národní bezpečnosti, jež Spojené státy vytyčily k odstrašení Sovětů od agrese, odstránil rovněž Eisenhowera, takže nepřistoupil k agresivní akci na podporu maďarské revoluce. Obava z eskalace, která byla zamýšlena jako odstrašující prostředek proti sovětské agresi v Evropě, posloužila také k utlumení Spojených států. Odstrašování druhé strany tak bylo vyváženo „sebe-odstrašováním“. Nebyl to jen nedostatek adekvátních vojenských možností, co zabránilo americké intervenci v Maďarsku; byl to rovněž strach, že krize by mohla přerůst ve větší válku. Když ho bývalý poradce nabádal, aby na Moskvu vyvinul mnohem silnější tlak, Eisenhower mu odpověděl lekcí o hrůzách jaderné války: „...zničit Maďarsko, jestliže by na jeho území došlo ke krutému konfliktu, není cestou, jak mu pomoci,“ napsal. A pokračo-

46 K reakcím USA a SSSR na maďarskou revoluci viz HOLLOWAY, David – McFARLAND, Victor: *The Hungarian Revolution of 1956 in the Context of the Cold War Military Confrontation*. In: *Hungarian Studies*, roč. 20, č. 1 (2006), s. 31–49 (odtud jsou převzaty citace).

val slovy, že globální válka, spuštěná maďarskou krizí, by byla „tak strašlivá, že to lidská mysl nemůže ani pochopit“.⁴⁷

V roce 1968 bylo rozdělení Evropy ukotveno ještě pevněji. Sovětský svaz dosáhl v jaderných zbraních parity se Spojenými státy a měl ve východní Evropě rozmístěny strategické jaderné zbraně. Pražské jaro vyvolalo na obou stranách železně opony mnohé naděje, že se v Československu objeví nějaká forma demokratického socialismu a snad se i rozšíří do dalších zemí. Vůdce Sovětského svazu a dalších zemí Varšavské smlouvy tato vyhlídka velmi vylekala a považovali to za vážnou hrozbu pro své panství a pro svůj vlastní režim. Vojenská intervence NATO během oné vleklé krize však nepřicházela v úvahu.

Když Sověti a jejich spojenci z Varšavské smlouvy vpadli do Československa, aby potlačili reformní hnutí, odpověď Západu byla velmi mírná.⁴⁸ Západní vlády invazi odsoudily, ale nepřistoupily k žádné hmatatelné odvetě ani se nevzdaly svého usilování o zlepšení vztahů s Moskvou. Když sovětský velvyslanec ve Washingtonu Anatolij Dobrynin přišel 20. srpna do Bílého domu, aby informoval prezidenta, že Sovětský svaz a jeho spojenci z Varšavské smlouvy vyslali vojenské síly do Československa „v reakci na žádost od vlády v Praze“, byl sám zaskočen klidem, s jakým Lyndon B. Johnson tyto zprávy přijal.⁴⁹ Události v Maďarsku na podzim 1956 způsobily v Bílém domě znepokojení, avšak potlačení pražského jara nevyvolalo ani překvapení, ani pobouření, což naznačovalo, jak dalece už Spojené státy a jejich spojenci akceptovali rozdělení kontinentu. Kritikům z Kongresu, kteří si přáli vidět robustnější reakci, prezident Johnson sdělil, že vojenská odvěta nepřichází v úvahu. Dobrynin ve svých memoárech poznamenává, že slabá reakce Západu na invazi do Československa „byla pro Kreml jazýčkem na vahách, když rozhodoval o nové invazi, tentokrát do Afghánistánu, o něco více než deset let později“.⁵⁰

V roce 1980, necelý rok po sovětském vpádu do Afghánistánu, začala ve východní Evropě jiná vleklá politická krize. Komunistická vláda v Polsku už měla za sebou dvě zásadní krize, v letech 1956 a 1970. V období od léta 1980 až do vyhlášení výjimečného stavu v prosinci 1981 sovětské vedení několikrát zvažovalo ozbrojenou intervenci jednotek SSSR a Varšavské smlouvy. Sovětští vůdcové vnímali vznik Solidarity v srpnu 1980 jako vážnou, přímo „kontrarevoluční“ výzvu a s velkým znepokojením sledovali to, co považovali za slabou a nerozhodnou odpověď polského komunistického vedení. V prosinci 1980 zorganizovala Moskva rozsáhlé vojenské cvičení ve snaze varovat Solidaritu a současně vyvinout tlak na polské komunisty, aby přistoupili k akci, avšak krize se táhla ještě celý další rok.

47 Tamtéž, s. 46 n.

48 K celkové diskusi o této reakci viz GORDON SKILLING, Harold: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, Princeton University Press 1976, s. 754–758.

49 Viz DOBRYNIN, Anatoly: *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*. New York, Times Books 1995, s. 179–181.

50 Tamtéž, s. 184.

Sověti vylučovali možnost jakéhokoli kompromisu mezi polským komunistickým vedením a Solidaritou a vyvíjeli silný tlak na polské vůdce, aby přijali represivní opatření, tedy aby vyhlásili výjimečný stav. Za tím účelem prováděli vojenská cvičení a podnikali přípravy na vojenskou intervenci. Od samého počátku jediné východisko z krize spatřovali v použití síly a alternativa podle nich spočívala jen v tom, zda k akci na potlačení Solidarity přistoupí samo polské vedení anebo ji zajistí intervence států Varšavské smlouvy. Vojenskou intervenci však Kreml vnímal jako velmi nežádoucí možnost. Podle nedávné analýzy politiky sovětských vůdců během polské krize zazněly proti intervenci velmi pádné argumenty: „celková hospodářská situace v samotném Sovětském svazu, rozsáhlé výdaje na válku v Afghánistánu, nebezpečí krveprolití v Polsku, uvalení hospodářských sankcí ze strany Západu a také posílení rozporů v mezinárodním komunistickém hnutí“.⁵¹

Třináctého prosince 1981 vyhlásil generál Wojciech Jaruzelski výjimečný stav. Není jasné, zda by Sověti vyslali vlastní jednotky, pokud by Jaruzelski nezakročil nebo pokud by výjimečný stav nemohl být vynucen. Diskuse v sovětském politbyru 10. prosince 1981, tři dny před vyhlášením výjimečného stavu, však naznačuje, že by tak neučinili (i když pochopitelně mohli ještě změnit názor). Sovětským vůdcům se zdálo, že Jaruzelski kolísá, a zjevně si nebyli jistí, že opravdu přistoupí k akci. Shodli se nicméně, že sovětské jednotky k potlačení Solidarity do Polska nepošlou. Jurij Andropov, šéf Výboru státní bezpečnosti (KGB), prohlásil: „...nezamýšlíme nasadit v Polsku své jednotky. To je správný postoj a musíme se ho držet až do konce.“ Další členové politbyra vyjadřovali stejné názory. Michail Suslov, tajemník ústředního výboru sovětských komunistů a hlavní ideolog režimu, přímo řekl, že nasazení jednotek by byla „katastrofa“.⁵²

Nebyla to obava z vojenského zásahu Západu, co odradilo sovětské vůdce od vyslání jednotek do Polska, ale obava z polského odporu v kombinaci se strachem z hospodářských a politických důsledků intervence. Ačkoli tehdy to zdaleka nebylo zřejmé, ve zpětném pohledu se toto rozhodnutí jeví jako praktické opuštění Brežněvovy doktríny omezené suverenity, formulované k ospravedlnění vojenské invaze do Československa v roce 1968.

Konec studené války v Evropě

George Shultz, jenž v letech 1982 až 1989 působil jako Reaganův ministr zahraničí, vzpomíná na rozhovor s Michailem Gorbačovem po kolapsu Sovětského svazu.

51 JAŻBOROVSKAJA, I. S.: Vveděnije Vojennogo položenija v Polše: Pozicija Sovetskogo Rukovodstva. In: *Novaja i novejšaja istorija*, č. 3 (2010), s. 122.

52 Viz PACZKOWSKI, Andrzej – BYRNE, Malcolm (ed.): *From Solidarity to Martial Law: The Polish Crisis of 1980–1981*. Budapest – New York, Central European University Press 2007, s. 450 a 453, záznam jednání politbyra ÚV KSSS z 10.12.1981.

Shultz se ptal Gorbačova, co považuje za rozhodující moment pro konec studené války. „Reykjavík,“ odpověděl Gorbačov, protože „vedoucí představitelé tu dlouze hovořili o všech důležitých problémech.“ Poté se Gorbačov zeptal Shultze, jaký je jeho názor. Shultz řekl: „...rozmístění raket Pershing na německém území, o kterých jste věděli, že mohou doletět až do Moskvy.“⁵³

Tato zajímavá výměna názorů poukazuje na dvě odlišná pojetí mezinárodní politiky. Shultzův postoj implikuje, že po porážce ve zkoušce vůle ohledně rozmístění raket NATO v západní Evropě byl Sovětský svaz donucen znovu přehodnotit celý svůj přístup k zahraniční politice. Gorbačovův komentář naznačuje, že otevřená diskuse v Reykjavíku umožňovala oběma stranám odstranit nedorozumění a nepochopení, aby bylo možné dosáhnout shody názorů – s klíčovou výjimkou nesouhlasu ohledně Strategické obranné iniciativy – což položilo základ ke smlouvám o jaderných raketách středního doletu (1987) a redukci strategických jaderných zbraní (1991).

V čem se naopak odpovědi Gorbačova a Shultze shodují, je přesvědčení, že jaderné zbraně měly ústřední význam pro ukončení studené války. Konec studené války však znamenal mnohem více. Americký historik Norman Naimark tvrdí, že v prvních měsících roku 1989 byly Spojené státy a Sovětský svaz tak zaneprázdněny udržováním bezpečnostních struktur, které v Evropě vytvořily, že ani nedokázaly pochopit význam sociálních a politických sil, jež právě proměňovaly Evropu. A v důsledku toho se podle něj „prvotními iniciátory revolucí v roce 1989“ stali východoevropané, „zatímco velmoci měly spíše tendenci reagovat na události, než aby se jim postavily do čela“.⁵⁴ Tento soud naznačuje přinejmenším dva rozdílné příběhy konce studené války v Evropě: jeden se zaměřuje na demontáž bezpečnostních struktur studené války, druhý staví do popředí transformační procesy v Polsku, Maďarsku, východním Německu, Československu, Bulharsku, Rumunsku a později v samotném Sovětském svazu. V prvním příběhu hrají role ústředních aktérů velmoci, zatímco ve druhém to jsou lidé ve střední a východní Evropě, kteří skončují se studenou válkou.

Tyto dva příběhy samozřejmě nejsou zcela oddělené. Je obtížné pomyslet na konec studené války, jenž by nezahrnoval oba. Je nemožné představit si transformovanou východní Evropu s nezměněným rozdělením Evropy do dvou bloků; a totéž platí opačně. Je rovněž těžké uvěřit, že revoluce ve východní Evropě nebo konec studené války by byly možné beze změn v Sovětském svazu. Uvolňování napětí mezi Východem a Západem v letech 1985 až 1989 představuje nezbytné pozadí pro revoluce roku 1989. Spojené státy a Sovětský svaz, stejně jako Severoatlantická

53 SHULTZ, George P.: A Perspective from Washington. In: SKINNER, Kiron K. (ed.): *Turning Points in Ending the Cold War*. Stanford, Hoover Institution Press 2008, s. 23 n.

54 NAIMARK, Norman M.: Le Superpotenze e il 1989 nell'Europa dell'Est. In: *Italianieuropei*, č. 5 (2009), s. 209.

Jedním z klíčových průlomů v procesu jaderného odzbrojení byla smlouva o úplné likvidaci jaderných raket středního doletu, kterou podepsali americký prezident Ronald Reagan a sovětský generální tajemník Michail Gorbačov 8. prosince 1987 ve Washingtonu. Poprvé v historii se velmoci dohodly na zničení celé jedné kategorie jaderných zbraní

aliance a Varšavská smlouva, měly bohaté zkušenosti s kontrolou zbrojení i s opatřeními na posílení důvěry, což se ukázalo jako důležité, jakmile v osmdesátých letech přistoupily k uvolňování napětí a později k transformaci bezpečnostního systému v Evropě.

Rozdíl mezi těmito dvěma příběhy je nicméně důležitý a má svůj přesah pro celou historii studené války v Evropě, jež byla soupeřením mezi společenskými systémy stejně jako vojenskou konfrontací. Bipolární pořádek vytvořil rámec, v němž se toto soupeření odehrávalo. Jak ukázal James Sheehan, byl to právě pořádek studené války, co umožnilo evropskou integraci a transformaci západoevropského státu ve stát civilní.⁵⁵ A byl to tentýž pořádek, co umožnilo Sovětskému svazu užít

55 SHEEHAN, James J.: *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*. Boston – New York, Houghton Mifflin Company 2008, s. 162–166.

vojenskou sílu k tomu, aby zabránil reformám a změnám v komunistických státech východní Evropy. Integrace v západní Evropě na jedné straně i krize socialismu sovětského typu ve východní Evropě na straně druhé se odehrály v rámci bezpečnostní struktury, kterou v Evropě vytvořily dvě supervelmoci.

Závěrem

Hypotetická operace „Nemyslitelné“ ukázala na konci druhé světové války Churchillovi, že nebude možné vytlačit silou zbraní Sovětský svaz z jeho dominantní pozice ve východní Evropě. Churchill nicméně podle všeho věřil, že atomová bomba umožní změnit rovnováhu sil, která se utvářela v závěru války. Avšak ani americký atomový monopol nezabránil tomu, aby železná opona přehradila Evropu. A když byla železná opona spuštěna, jaderné zbraně ji spíše vyztužily, než oslabily. Staly se integrální součástí vojenské rovnováhy v Evropě a posílily rozdělení kontinentu; Polsko muselo čekat čtyřiačtyřicet let, než se mu dostalo toho, co Churchill označoval jako „spravedlivý úděl“. A konečně jaderné zbraně studenou válku ani neukončily. Klíčovým faktorem pro pokojné ukončení studené války bylo omezení jaderného nebezpečí, nikoli samotné jaderné zbraně.

Jaká tedy byla role jaderných zbraní ve studené válce v Evropě? Nejzávažnější na jaderných zbraních je jejich nesmírná ničivost. Stručná analýza v této studii napovídá, že jaderné zbraně byly důležité v několika rozdílných ohledech. Zprvé, v letech amerického monopolu sloužily – slovy tehdejšího ministra zahraničí Deana Achesona – jako „garance naší bezpečnosti“. A usnadnily Spojeným státům přijmout závazek k obraně západní Evropy. To bylo jedno z klíčových rozhodnutí studené války. Zadruhé, jaderné zbraně se staly integrální součástí vojenské rovnováhy v Evropě. Přítomnost tisíců jaderných zbraní na kontinentě umožnila odradit obě soupeřící strany od užití vojenské síly při hledání výhod na úkor protivníka. Obě strany věřily, že jejich jaderné zbraně pomáhají odstrašit protivníka od případného útoku, a obě strany jednaly zdrženlivě v obavách, aby nevyprovokovaly protivníka k válce.

Zatřetí, političtí vůdcové Spojených států i Sovětského svazu chápali, že nukleární válka v Evropě by byla tak ničivá, že by nemohla posloužit jakémukoli myslitelnému politickému cíli, a věděli, že vůdcové druhé strany to chápou také. To sloužilo jako rozhodující omezení, nezabránilo to však namáhavým zkouškám politické vůle. Jaderné zbraně a věrohodnost odstrašování byly ohniskem mnohaletých krizí kolem Berlína a kolem rozhodnutí NATO z roku 1979 rozmístit v Evropě rakety středního doletu. Začtvrté, obě strany chystaly plány na užití jaderných zbraní ve válce. Vývoj vojenské strategie na obou stranách však ukazuje, že jak Američané, tak Sověti se od spoléhání na jaderné zbraně odkláněli, ačkoli plánování jaderné války nikdy neopustili.

Zapáté, demontáž studenoválečného bezpečnostního systému v Evropě a konstrukce systému nového představovala nanejvýš důležitý úkol v období, kdy docházelo k rychlým změnám jak uvnitř států sovětského bloku, tak v rovnováze sil na kontinentě. Šlo o mnohem více než jen o „rozptýlení“ od politických změn, jež se

právě odehrávaly.⁵⁶ Tento úkol byl proveden způsobem, který pomohl dosáhnout něčeho, co mnozí lidé považovali za nemožné: ukončit studenou válku v Evropě s minimálním krveprolitím. Byl také proveden způsobem, jenž přenechal evropským státům (především ve střední a východní Evropě) větší slovo při rozhodování o vlastní bezpečnosti. A byl zároveň proveden způsobem, který přisoudil jaderným zbraním do budoucna mnohem menší úlohu v mezinárodní bezpečnosti. V tomto ohledu, stejně jako v mnoha dalších, je Evropa po skončení studené války mnohem dokonalejší, než byla v letech studené války.

Z angličtiny přeložil Vít Smetana

56 Viz např. SAROTTE, Mary Elise: *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton, Princeton University Press 2009.